

1-Дәріс «Ортағасыр Түркі тілінің даму тарихы»

Кіріспе

Шағатай тілі, XV- ғасырдың басынан XX ғасырдың бірінші жартысына дейін Орта Азия түркі халықтары арасында кеңінен қолданылған араб әліпбиіне негізделген ортақ жазба тілге берілген атау. Кейбір ғылыми зерттеулерде шағатай тілін көне өзбек тілімен сабақтастырады. Алайда, орта ғасырда пайда болған түркі халықтарына тән шығармалардың басым көпшілігі аталған шағатай тілі негізінде жазылған. Солардың ішінде қазақ халқының ұлттық рухани мұраларын жаңғырту мақсатында шағатай тілін меңгеру және осы тілде жазылған жазба деректерді зерттеу басты міндеттердің бірі болып табылады. Қазіргі Қазақстан мұрағаттары мен кітапханалардың сирек қорларында сақталған орта ғасырлық әдеби шығармаларды жан-жақты зерттеу және олардың ішкі мазмұнын төл тілімізге аудару жұмыстары қарқынды жүріп жатыр. Шағатай тілінің фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін үйрену еліміздегі осы уақытқа дейін зерттелмей келе жатқан мұрағат қорларында сақталған қолжазбаларды төл тілімізге аудару жұмыстары үшін өте маңызды.

Осы сабақта, шағатай немесе ортағасыр түркі жазба тілінің тарихнамасы, әліпбиі, кірме сөздер мен грамматикалық құрылымына тоқталып, грамматикалық тақырыптарды түпнұсқа мәтіндерден мысалдармен түсіндіруге тырысамыз.

Шағатай тілі XV ғасырдан XXғ. басына дейін Осман мемлекетінен тыс орналасқан Азиядағы шығыс түркілерінің жазба және сөйлеу тілі болған. Көне түркі тілінен кейін қалыптасқан қараханид тілі барлық түркілердің ортақ жазба тіліне айналды. Қараханид мемлекеті ыдырағаннан кейін бір жағынан, хорезм тілі, екінші жағынан, қыпшақ тілі таралды. Бұл тілдер өтпелі кезеңде пайда болды, сондықтан XIVғ. аяғында Орта Азияда ӘмірТемір түркілердің басын біріктірген соң, олардың орнын ортақ бір тіл, яғни шағатай тілі иеленді. ӘмірТемір билігі кезеңінен бастап түркі тайпалары шоғырланған аймақтарда дамыған мәдени- ғылыми ошақтарда кеңінен таралған шағатай тілі, жан-жаққа шашырап кеткен түркі тілдерін біртұтас қалыпқа келтіріп, XXғ. басына дейін қолданыста болған. Шағатай тілі XV ғасырдан бастап ӘмірТемір, Шайбани, Бабыр империясы мен Хиуа және Қоқан хандықтарында ресми мемлекеттік тіл ретінде қолданылған.

Шағатай – Шыңғыс ханның төрт ұлының ішіндегі екіншісінің аты. Ол Түркістанда 1345 жылға дейін өмір сүрген Шағатай хандығының негізін қалаушы. Шағатай хандықты 1242 жылға дейін, яғни өзі қайтыс болғанға дейін билеп келген. Шағатай атауы монғолдар құрған мемлекет пен оның халқының аты ретінде Шағатай ханның өлімінен кейін қолданылған.

Монғол империясының негізін қалаған Шыңғыс хан 1227 жылы қайтыс болғаннан кейін, оның орнына ұлы Үгедей хан тағына отырған кезде Дешті Қыпшақ, Иран, Әзербайжан және Кавказ елдері де Монғол империясының құрамына енген. Қытайдан Анадолыға дейінгі аймақта Шыңғыс хан

ұрпақтары Орталық хандық, Жошы, Шағатай және Илхандар ұлыстарының негізін қалады. Ұлы монғол ханы билігінен тыс, Жошы, Шағатай және Илхандар мемлекеті аумағындағы халықтың көп бөлігін түркілер құраған. XIII ғасырға дейін маңызды орынды иеленген ұйғыр, қарлұқ, яғма, шігіл, қыпшақ және қаңлылар сияқты түркі тілдес тайпалар елдік және мемлекеттік жүйесін жоғалтып, моңғол шапқыншылығынан кейін ыдырап кетеді. Түркілердің бір бөлігі Қара теңіздің солтүстігіндегі Алтын Орда мемлекетінің құрамына, екінші бір бөлігі Хорезм аймағынан тыс орналасқан Түркістан мемлекетін толығымен қамтитын, түркі халқының ең көп шоғырланған Шағатай хандығының қол астына кіреді [3,5-7].

Монғолдардың Орта Азияға шапқыншылығы кезінде бүкіл Түркістан жері қирап, талан-таражға ұшырап, халқы қырылды. Бұл жылдарда Қараханид және Селжұқ мемлекеттерінің қалыптастырған мәдениет және өнер орталықтары да өртеліп жойылады. Шағатай хандығында (1227-1345) ұзақ жылдар бойы мәдениет пен өнерге қолдау көрсетуге бағытталған қызмет те болмаған. Бірақ, бұл кезеңде Шағатай хандары түркі тілінде сөйлеген, мемлекеттік ресми ортада ұйғыр әліпбиін білетін бақсылар қызметте болған және Орта Азияның әдеби тілін ресми тіл ретінде қолданған. Осыған қарамастан, бұл кезеңде түркі тілінде жазылған бірде-бір шығарма қазіргі күнге жетпеген. Осы кездерде Хорезм – Алтын Орда аймағында жазбаша әдебиет қалыптасып, түркі тілінде көптеген шығармалар жазылған. Бұл хандық ыдыраған соң шамамен 50 жылдан кейін, Темір билігі кезеңінде шағатай тілі мен әдебиетінің алғашқы шығармалары тарала бастаған. Өйткені, Әмір Темірдің билікке келуімен Түркістанда мәдениет және өнер саласы қайтадан жандана бастайды [1,16].

Шағатай хандығы 1361 жылы жойылғаннан кейін де көшпенді шағатай елі өз атауын сақтап, XVI ғ. басында Темір мемлекеті ыдыраған соң көшпелі өзбектермен араласып кетеді. Шағатай атауы осыдан кейін де жоғалмаған, қарақалпақ және өзбек халықтары арасында шағатай тайпалары ұзақ уақыт бойы өмір сүрген.

Алғашқы шығармалары Темір билігі кезеңінде пайда болған тілге шағатай атауын беру көптеген пікір –таластардың пайда болуына себеп болған. Себебі, шағатай тілі деп аталған бұл тіл Шағатай хандығы (1242-1345) кезеңінде пайда болмаған.

Шағатай ұлысында өмір сүрген көшпелі түркі тайпаларын атау үшін қолданылған «шағатай» терминін, кейіннен жазушылар мен тарихшылар «Темір мемлекетінің түркі халқы, Темір түркілері» деген атау үшін де қолданған. Осы кезеңде дамыған тілді түсіндіру үшін де «шағатай тілі», «шағатай түркі тілі» терминдері пайда болған. Бұл ретте, Шағатай кезеңінің жазушылары мен ақындары өз тілдеріне «*түркі, түрік тілі, түркі тілі, түрік лафзы, түрік элфазы, түрікше, түрікше тіл*» терминдерін қолданған еді. Науаи «түрікше» деген сөздің орнына «*шағатай лафзы*» терминін қолданған еді. *Mizanü'l-evzân* атты еңбегінде «*туюғ*» сөзін: «*Түрік халқы, әсіресе Шағатай халқы ішінен тараған ырғақ*» деп түсіндіргенде, түрік және шағатай сөздерін бөлек мағынада қолданған. Абылғазы Бахадур хан «*Шежере-и*

Теракиме» кіріспесінде Темір билігі кезеңінде араб және парсы сөздерімен аралас тілге *Шағатай тілі* деген екен.

Мұхаммед Салих өзінің Шайбан хан билігі кезеңінде жазған «*Шайбанинама*» атты тарихи еңбегінде «*шағатай*» сөзін Әмір Темір кезеңіндегі түркілерге байланысты қолданған еді. Темір түркілері кезіндегі қызметінен кейін Шайбаниларға (өзбектер) қызметке ауысқан бұл ақын, өзбектер қоршауға алынған Самарқанд елшілерімен сөйлескен Шайбан ханның айтқан сөзін былай келтіреді:

<i>Бил ки мин барчага мушфикдур-мин</i>	<i>(Біл мен баршаға мейрімдімін)</i>
<i>Барча ил бирле мувафькдкр-мин</i>	<i>(Барша елмен біргемін)</i>
<i>Чағатай ил мини Өзбек димесун)</i>	<i>(Шағатай елі мені өзбек демесін)</i>
<i>Биһуде фикр кылып гам йимесун.</i>	<i>(Бекер ойланып қам жемесін)</i>

Мұхаммед Салих аталған еңбекте оны ескі таныстары сатқындық жасады деп айыптағанын түсіндіргенде де Әмір Темір кезіндегі түркілерге байланысты шағатай сөзін қолданады:

Син Чағатай илй-син (Сен Шағатай еліненсің)
Ушбу йирде Чағатай хайлы-син (Бұл жерде Шағатай қаумынансың)
Ни дип Өзбек биле явар болдың (Неге Өзбекке дос болдың)
Ханга бу яаңлық чакер болдың - деді [2,11]. (Ханга сонша нөкер болдың)

Бұл атауды алғаш рет Армин Вамбери қолданған. Вамбери 1867 жылы Лейпцигте басылып шыққан *Çagataische Sprachstudien* (Шағатай тілі зерттеулері) атты кітабы арқылы бір дәуірдің тілінің «*шағатай тілі*» аталуына және қолданылуына себепкер болды. Мажар Жозеф Тюри, неміс Мартин Хартман және басқа да түркітанушылар шағатай сөзін осы мағынада қолданып, кеңінен таралуына әсер еткен. Осман империясы кеңістігінде шағатай түрікшесі-османлы түрікшесі сөздігін жазған Бұхаралы Шейх Сүлейман эфэнди де “*Lugat-i Çagatay*”(луғат-и чағатай) терминін алғаш қолданғандардың бірі.

Одан кейінгі жылдарда шағатай түрікшесі үшін «шығыс түрікшесі» және «өзбекше» терминдері қолданылса да, «шағатай тілі» терминіндей таралмаған. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында ресейлік түркітанушылар шағатай сөзінің мағынасын тарылтады. В. Радлов және Ф.Е. Корш шағатай тілі кезеңі ретінде тек көне ұйғыр тілінен кейінгі кезеңді зерттеген.

Самойлович, Көпрүлү, Щербак, Экманн және т.б. түркітанушылар шағатай тілін топтастырып, бірнеше кезеңдерге бөледі:

Самойлович 1928 ж. Ленинградта жарияланған еңбегінде ескі түркі тілі негізінде қалыптасқан шығыс түркі тілін алғаш рет топтастырып, төрт топқа бөлген. Самойлович бұл классификациясында шағатай түрікшесі терминін XV ғ. мен XX ғ. аралығында пайдаланылған Орта Азия әдеби тілі үшін қолданған:

1. Қараханид түрікшесі немесе Қашқар түрікшесі (XI-XII ғғ.)
2. Қыпшақ-Оғыз түрікшесі (XIII-XIV ғғ.)
3. Шағатай тілі (XV- XIX ғғ.)
4. Өзбекше (XX ғ.)

Екінші маңызды классификация Фуат Көпрүлүнікі болып табылады. Ф. Көпрүлү пікірі бойынша, «Шағатай түрікшесі кең мағынада қолданылады. Моңғол шапқыншылығынан кейін Шыңғыс хан балалары құрған Шағатай, Илхандар және Алтын Орда мемлекеттерінің мәдениет ошақтарында XIII-XIV ғғ. дамыған және Әмір Темір дәуірінде, әсіресе XV ғасырда Орта Азияның бай және классикалық әдебиетін қалыптастырған тілі деп қарастырады.

Ф. Көпрүлү шағатай тілін 5 кезеңге бөле отырып зерттеген:

1. Ерте шағатай кезеңі (XIII-XIV ғғ.)
2. Классикалық кезеңнің басы (Науаиге дейін, XV ғ. бірінші жартысы)
3. Классикалық шағатай кезеңі (Науаи кезеңі, XV ғ. екінші жартысы)
4. Классикалық кезеңнің жалғасы (Бабыр және Шайбанилар кезеңі, XVI ғ.)
5. Құлдырау және күйреу кезеңі (XVII-XIX ғғ.)

Ахмет Джафероглу мен Кемал Ераслан да шағатай түрікшесін Ф. Көпрүлүнің берген классификациясы бойынша зерттеген. [1,18]

Шағатай түрікшесін зерттеуде маңызды орынға ие болған ғалымдардың бірі Янос Экмман шағатай түрікшесін XI ғасырдан XIX ғасырдың соңына дейін созылған Орта Азиялық ислам-түрік жазба тілі дамуының үшінші сатысы ретінде қарастырады: Бірінші сатысы – Қараханид немесе Хаканийе түрікшесі (XI-XIII ғғ.), екінші сатысы – Хорезм түрікшесі (XIV ғ.) және үшінші сатысы шағатай түрікшесі (XV-XX ғ. басы). Шағатай түрікшесі туралы негізгі көзқарастардың ішінде Экмман Самойловичтің пікірін қабылдайды. Экмман шағатай тілінің даму барысында өзгерістерге ұшырағанын ескере отырып, оны 1958 және 1960 жылдары жарияланған алғашқы зерттеу жұмыстарында 4 кезеңге бөлген:

1. Ерте шағатай түрікшесі немесе Науаиға дейінгі шағатай түрікшесі кезеңі. Бұл кезең XV ғ. басынан шамамен Науаидің алғашқы еңбектері жарияланған кезеңге дейін, яғни 1465 жылға дейін жалғасады. Хорезм -Алтын Орда мен Науаи арасындағы өтпелі кезең.
2. Классикалық шағатай түрікшесі кезеңі (1465ж.-XVI ғ. ортасы)
3. Классикалық кезеңнен кейінгі шағатай түрікшесі кезеңі (XVII ғ. соңына дейін)
4. Кейінгі шағатай түрікше кезеңі (XVIII-XIX ғғ.)

Одан кейін 1966 жылы жариялаған *Şağatayca El Kitabı* атты еңбегінде Я. Экмман бұл көзқарасын өзгертіп, шағатай тілінің дамуын үш кезеңге ауыстырады:

1. Ерте классикалық кезең (XV ғ. басынан Науаидің 1465 ж. шыққан алғашқы диван жүйесіне дейін)
2. Классикалық кезең (1465-1600)
3. Классикалық кезеңнен кейінгі кезең (1600-1921)

Мұстафа Жанполаттың классификациясы да Я. Экмманға жақын.

1. Ерте немесе Науаиге дейінгі кезең (XV ғ. бірінші жартысы)
2. Классикалық шағатай тілі кезеңі (XV ғ. екінші және XVI ғ. екінші жартысы)

3. Классикалық кезеңнен кейінгі кезең (XVIғ. алғашқы жартысынан бастап XIXғ. соңына дейін) [4,12].

Пысықтау сұрақтары:

1. Шағатай тілінің қалыптасуы және ерекшеліктерін нақтылай айтыңыз
2. Экманнның Шағатай тіліне қатысты классификациясын түсіндіріңіз
3. Шағатай әдебиеті және Алишер Навайдың орны туралы мәлімет беріңіз
4. Ф. Көпрүлунің Шағатай тіліне қатысты классификациясын түсіндеріңіз
5. Түркі халықтары әдебиетінде шағатай тілінде жазылған шығармаларды атап көрсетіңіз.

СМӨЖ Тақрыптары:

1. Түркі тілінің классификациясы: Қазақ, орыс, түрік деректері негізінде.
2. Ортағасыр түркі тілінің классификациясы, айырмашылығы, ерекшеліктері (Орта Азия және Анадолы аймағында).

Әдебиет тізімі:

1. Argunşah, M., Çağatay Türkçesi, Kesit баспасы, Анкара, 2013.
2. Akar, A., Türk Dili Tarihi, Ötüken баспасы, Анкара, 2005.
3. Develi, H., Osmanlı Türkçesi Kılavuzu, 1. Cilt, Kesit баспасы, Ыстанбұл, 2014.
4. Devellioğlu, F., Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitapevi баспасы, Анкара, 1993.
5. Eckmann J., аудар: Karaağaç G., Çağatayca El Kitabı, Akça баспасы, Анкара, 2003.
6. Mehmet Turgut BERBERCAN “TÜRK YAZI DİLİNİN TARİHİ DÖNEMLERİ VE ORTA TÜRKÇENİN YERİ MESELESİ” *TarihOkuluDergisi (TOD) Yıl 7, Sayı XVII, ss. 765-783. Mart 2014*

